

Sant Joan Vell de Tèrmens. Molins més enllà de la mòlta a la protohistòria de la plana occidental catalana

Sant Joan Vell in Tèrmens. Mills that go beyond grinding in the early history of the western Catalan plain

La troballa d'elements fora del seu context habitual, de vegades, resulta desconcertant. El jaciment protohistòric de Sant Joan Vell (Tèrmens, la Noguera) ens posa a prova en aquest aspecte. La documentació de dues estructures de combustió, d'un enterrament infantil i d'un sòcol de mur, on destaquen els molins de vaivé com a elements constitutius, ens fa plantejar el perquè de la seva presència en un context atípic.

Paraules clau: molins, context atípic, altar, llar, enterrament infantil, mur, ofrena.

La découverte d'éléments en dehors de leur contexte habituel, parfois, peut être déconcertante. Le site protohistorique de Sant Joan Vell (Tèrmens, la Noguera) nous teste à ce sujet. La documentation de deux structures de combustion, l'enterrement d'un enfant et le soubassement d'un mur, où les meules en font partie, nous fait réfléchir sur sa présence en des contextes atypiques.

Mots clé: meules, contexte atypique, autel, foyer, enterrement infantile, mur, offrande.

Introducció

El jaciment de Sant Joan Vell de Tèrmens (la Noguera, Lleida) se situa en un gran esperó (González *et al.* 1994-1996; Vázquez 1994-1996) que domina el riu Segre per la banda esquerra, on s'ubica l'actual població homònima (figura 1).¹

El Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida hi ha dut a

terme diverses campanyes d'excavació. La primera intervenció es realitzà entre 1986 i 1987 sota la direcció de Joan-Ramon González i es va centrar en tot l'interior de l'església amb motiu de la seva rehabilitació (González 1988: 237-242; González i Sáez 1993). La segona campanya tingué lloc entre 1991 i 1992, fou dirigida per Oriol Saula (Saula 1997) i se centrà a la part occidental de l'exterior de l'església. La tercera, duta a terme el 1998 sota la direcció de Josep Medina, permeté finalitzar aquesta banda del temple (Medina 2001). La darrera intervenció fins a l'actualitat, dirigida per Xavier Escuder, es realitzà

1. L'autoria de les figures sense crèdit especificat en el text, correspon als autors de l'article.

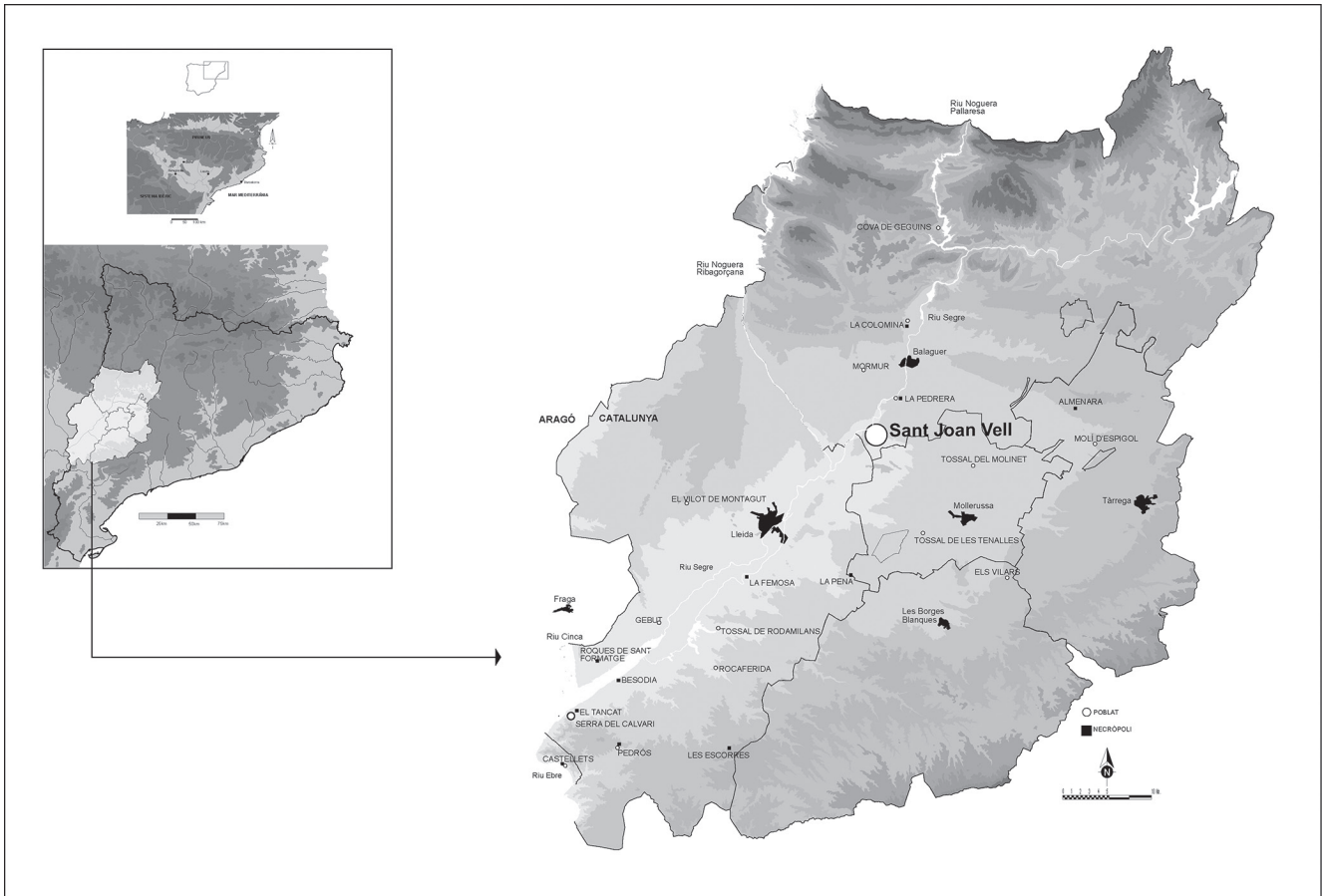

Figura 1. Situació del jaciment de Sant Joan Vell de Tèrmens en el marc de la plana occidental catalana.

entre els anys 2003-2005 i va centrar-se en tot el sector nord de l'exterior de l'església (González i Escuder 2010: 345-356).

La majoria de les dades que presentem en aquest article corresponen a la darrera intervenció efectuada, i a un aspecte de la primera. Restava per fer l'estudi global de les quatre intervencions així com la majoria d'analítiques, algunes són encara pendents de resultats però d'altres són a l'espera dels recursos oportuns. Tanmateix, l'ocasió brindada per la Reunió "Molins i mòlta al Mediterrani occidental durant l'edat del ferro" ha propiciat que avancéssim la publicació d'un aspecte força interessant i singular de la intervenció.

El jaciment

El tossal presenta tres vessants escarpades: la nord, que es precipita sobre el riu Segre, i les de l'est i l'oest, que ho fan per sengles barrancs. La del sud és més suau i és per on s'expandí la població en època medieval fins a la muralla perimetral que es conserva al peu de l'elevació per aquesta banda, sobrepasada notablement pel modern eixample de la localitat.

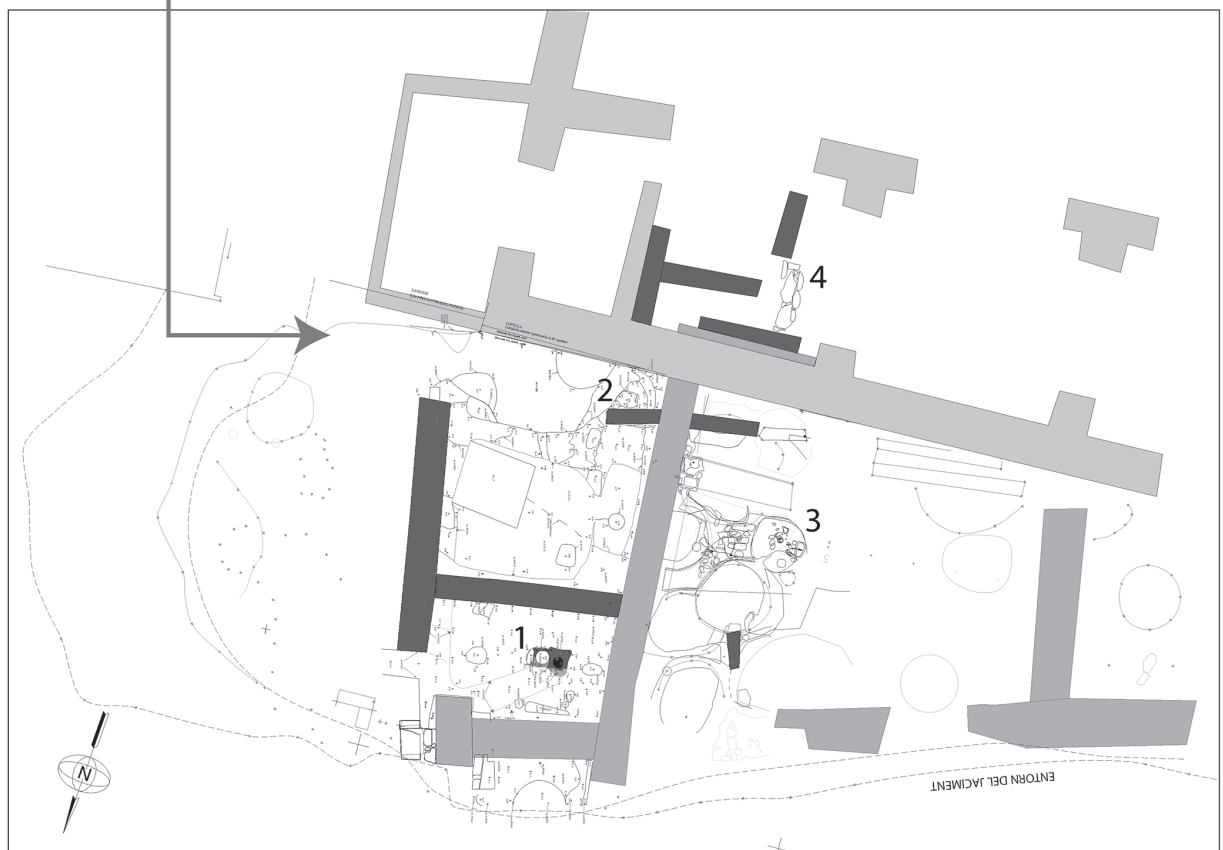
El poblament s'inicià en el bronze mitjà-final i es perllongà de manera ininterrompuda fins a la fi de l'època ibèrica. Després d'un hiatus temporal d'uns quatre segles, l'ocupació continuà amb unes sitges d'època tardoromana, un gairebé desconegut establiment andalusí, seguit d'un castell feudal (González

1994a) (González, Escuder 2010), església de la comanda de l'Hospital i després parròquia (González 1994b), cementiri i la fortificació de l'Exèrcit Popular durant els mesos del front del Segre de la darrera guerra civil.

El poblat de la primera edat del ferro, segons els resultats de les intervencions arqueològiques i de les restes aparegudes en construccions privades, podria haver ocupat tot el tossal, amb unes dimensions realment importants al voltant d'1,3 ha (figura 2). Segons l'estat actual de la recerca, en època ibèrica, el poblat reduiria la seva extensió i algunes zones quedarien abandonades o tindrien un ús residual.

Molins més enllà de la mòlta

Un element força habitual en els jaciments protohistòrics és el molí de vaivé. Habitualment la seva ubicació està plenament relacionada amb la seva funció, és a dir, l'espai on es localitza sol ser on feien la mòlta els habitants del lloc. També moltes vegades els molins apareixen formant part dels nivells d'enderroc o fins i tot com a material simplement constructiu, cosa evidenciada sobretot en temps força posteriors al de la seva fabricació, com podem veure, per exemple, a la torre medieval de la Saira, prop d'Almacelletes, construïda sobre un poblat ibèric conegut com el Tossal de la Capirutxa (Almacelles), o el que també passa més freqüentment encara amb

■ Església ■ Castell ■ Murs protohistòrics

1 Llar pell de brau 2 Llar semicircular 3 Enterrament 4 Mur amb molins

Figura 2. A dalt: vista aèria de la població de Tèrmens, amb la proposta en línia blanca discontinua de l'extensió del jaciment en la Primera Edat del Ferro. Foto: Josep Ignasi Rodríguez. Servei d'Audiovisuals de l'IEI. A baix: planta de l'extrem nord-est del poblat amb la situació dels elements estudiats.

les moles circulars tant dels molins domèstics com industrials.

En el jaciment prehistòric de Tèrmens a més dels molins trobats de la manera habitual criden l'atenció quatre casos amb una ubicació diferent a la que acostumem a trobar en un hàbitat, com són: dues estructures de combustió singulars; un enterrament infantil d'inhumació, i el sòcol d'un mur, tots d'època protohistòrica.²

La troballa d'elements fora del seu context habitual, de vegades, resulta desconcertant i ens impel·leix a buscar-hi explicacions que no sempre resulten fàcils.

Molins i estructures de combustió

El jaciment de Sant Joan Vell ha donat un gran nombre d'estructures de combustió. La majoria, com és habitual en aquesta època, van ser construïdes amb diversos llits d'elements refractaris: argila, graves i fragments ceràmics.

La troballa d'un molí de vaivé relacionat amb una estructura de combustió no resulta a priori cap fet extraordinari, són tant l'un com l'altre dos equipaments habituals en contextos domèstics.

Què fa, doncs, que en els dos casos que presentarem aquesta associació ens hagi semblat destacable i atípica? En les properes línies desgranarem diversos aspectes que ens han cridat l'atenció.

Molí i llar en forma de pell de brau

En la darrera campanya d'excavacions realitzada entre els anys 2003-2005, en la qual s'intervingué en tota la banda nord a l'exterior de l'església, concretament a l'extrem nord-est del tossal (figura 2), s'excavà una zona situada fora de les estructures que es conserven del castell feudal, en la qual les estructures protohistòriques es trobaven solament afectades per la forta erosió natural de l'elevació en els marges nord i est, i la puntual però contundent destrucció originada per la trinxera de la guerra civil, ja que, a més, el cementiri modern de la població en ús entre el segle XVI i el XIX segellà aquesta banda i protegí d'alguna manera les fases prehistòriques que restaren protegides en bona part. Per sota de la necròpolis parroquial es localitzà un nivell d'incendi que segellava una habitació que hem pogut datar a partir dels materials ceràmics localitzats, tots ells de factura a mà, entre les darreries del segle VIII i la primera meitat del segle VII aC. L'element més destacable d'aquest recinte és la presència a la zona central d'una estructura de combustió formada per una base circular d'argila de 95 cm de diàmetre i un apèndix en l'extrem oriental de forma pseudorectangular, amb els laterals còncaus, que hem interpretat com un altar orientaltzant³ (Vázquez *et al.* inèdit).

2. Raons pressupostàries han fet que encara tinguem pendent la realització de l'estudi de les traces d'ús dels molins, car ens plantejem l'interrogant de si havien estat utilitzats inicialment per moldre, és a dir, si han estat reaprofitats o si, per contra, són molins fabricats especialment per l'ús en els quals els hem trobat.

3. Pòster-comunicació: "Dos edificios singulares de la primera edad del Hierro en la llanura occidental catalana" presentat al

Un cop excavades aquestes estructures i just per sota de l'apèndix pseudorectangular, es localitzà una llar en forma de pell de brau (LL-396).

Aquest fogar és una estructura de combustió de forma taurodèrmica (Escacena 2001: 89; Gómez 2010: 140; Gómez 2011: 11-12). Es troba lleugerament malmesa per la construcció a sobre seu de l'altar orientaltzant esmentat (Vázquez *et al.* inèdit), i per l'excavació d'una trinxera de la passada guerra civil que afecta tota la banda nord-est.

Està formada per una placa d'argila marró, en forma de pell de brau estirada de 52 × 64 cm, que se superposa a una base de ceràmiques encastades en argila que actuen com a base refractària. Presenta un *focus* central de 24 cm de diàmetre, amb una marcada diferència de coloració respecte a la resta de l'estructura, detall molt freqüent a les llars d'aquesta tipologia. En el lateral de l'est, la llar presenta una protuberància quadrangular amb els extrems bicornes, de 34 × 44 cm i un gruix entre 4 i 10 cm, que envolta un forat (FO-402) de 30 cm de diàmetre (figura 3). L'excavació de la protuberància de la llar de Sant Joan Vell va revelar que aquesta s'havia construït reduint i donant forma a un forat ovalat de dimensions més grans (66 cm × 54 cm i 38 cm de profunditat). A la banda est d'aquest forat es documentà una tira d'argila que reparava el que semblava que era un trencament de la paret. Un cop enretirada aquesta tira es va poder veure que actuava com a separador entre dos forats, el primer que havíem documentat i un segon, que no havia estat localitzat encara, car es trobava per sota del nivell d'ús del paviment amb el qual funciona la llar; i que un cop excavat es va poder veure que no tenia relació amb cap altra estructura, tret del forat més gran que acabem de descriure. A l'interior d'aquest segon receptacle s'hi va localitzar encastat un molí de vaivé en posició perfectament horitzontal amb la superfície de mòlta cap a dalt i amb una orientació est-oest (figura 3).

Aquest molí forma part doncs dels elements relacionats amb la llar en forma de pell de brau. La seva ubicació no seguiria una pauta de funcionalitat habitual, ja que es col·loca en una cubeta realitzada a mida del molí, amb unes dimensions de 35 cm × 24 cm, soterrat, per ser després segellat i formar part d'aquest conjunt.

Fitxa tècnica del molí ue 41185

És un molí fet en un còdol de granit pegmàtic feldespatí amb inclusions de mica, moscovita, biotita i turmalina.⁴

congrés celebrat a Jaén els dies 25, 26 i 27 de novembre de 2013 "Palacios Protohistóricos en el Mediterráneo occidental".

4. El professor de la Universidad de Zaragoza Dr. José Luis Peña, que ens ha informat de la composició lítica dels molins aquí presentats, indicà al respecte dels molins ue 41185 i 41040 que és estranya la presència de turmalina en la petrologia de la vall del Segre. Això hauria fet més excepcionals aquestes peces de mòlta que tindrien la procedència en el llevant de Catalunya. Tanmateix, ens indica que cal ser prudents en aquest aspecte ja que darrerament sembla haver-se detectat turmalina en la zona de la capçalera del Segre.

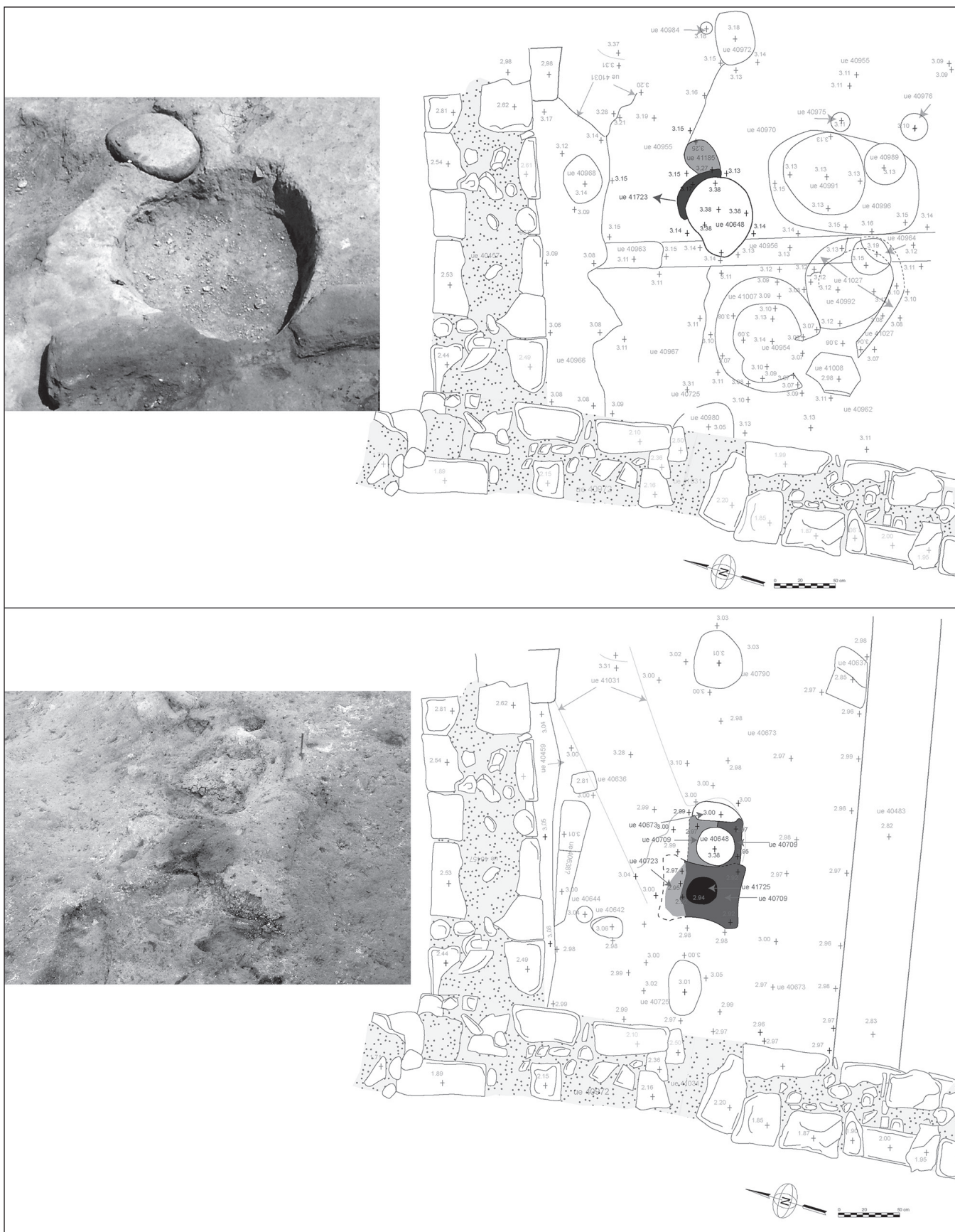

Figura 3. Procés d'excavació del molí ue 41185 i de la llar LL-396. A dalt: foto i planta del forat FO-402 i de la cubeta CU-401, amb el molí a l'interior. A la planta s'indica la tira d'argila, ue 41723, que a la foto ja està excavada. A baix: foto i planta de la llar LL-396.

Figura 4. Sèrie d'imatges del molí ue 41185. Foto: Josep Ignasi Rodríguez. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

Llargada total: 31,5 cm.
 Llargada de la superfície de mòlta: 28,7 cm.
 Amplada dels extrems: 10,5 cm i 16 cm.
 Amplada màxima: 19 cm.
 Gruix dels extrems: 4 i 5 cm.
 Gruix màxim: 8 cm.
 Pes: 7,8 kg.

Cronologia

Els elements per datar-lo provenen del nivell d'incendi que segella l'altar orientant (Vázquez *et al.* inèdit) que es construeix a sobre seu i que hem situat, com ja hem dit anteriorment, entre la darrera del segle VIII i la primera meitat del segle VII aC, a l'espera de les datacions radiocarbòniques, que aportaran una major concreció i que ens duen a situar la llar taurodèrmica en un moment anterior a aquest, al final del segle VIII o molt a l'inici del VII aC.

Interpretació

Hem definit la llar de forma de pell de brau en base a les següents característiques: en primer lloc, la forma taurodèrmica, és a dir, de planta pseudorectangular amb els laterals còncaus. En segon lloc, per la presència d'un *focus* central, de coloració marcadament diferent a la de la resta de l'estructura, que ha estat interpretada per diferents investigadors com l'intent d'imitació cromàtica de les pells d'aquesta època que havien estat regularitzades, amb una zona central que conserva el pèl, i per tant el color fosc d'aquest, i una orla que l'envolta que es rasura fins a obtenir el color més clar de les pells deshidratades (Chapa i Mayoral 2007: 76-78; Escacena i Coto 2010: 159). En tercer lloc, per l'existència d'una protuberància en el lateral est de la llar, amb paral·lels a l'altar de la fase A de Coria del Río (Escacena i Izquierdo 2000: 24-25, lám. III i V; Escacena i Coto 2010: 159, figura

5) i a *MalaKa* (Arancibia *et al.* 2011: 133 i figura 20, 21). A Coria del Río, la "protuberància bicorne", com l'anomenen J. L. Escacena i R. Izquierdo, se situa al lateral que mira a la sortida del Sol, i ha estat interpretat com la part que representaria la pell del coll de l'animal imitant la forma més naturalista de retallar les pells (Escacena i Coto 2010: 159, figura 5). Presenta un petit receptacle (Escacena i Izquierdo 2000: 25); aquesta cavitat, a l'interior de la qual no es va localitzar res, es posa en paral·lel amb la de la protuberància també bicorne, tot i que de silueta triangular, de l'altar de Cancho Roano, en la fase C, que també disposa d'un buit similar (Escacena i Izquierdo 2000: 25) i que, en aquest cas, contenia un bol de ceràmica en el qual es considera que es devia dipositar algun líquid durant les cerimònies litúrgiques (Celestino 1997: 373). L'altar de Malaka presenta també un apèndix al lateral est, de forma semicircular i amb un lleuger enfonsament vers l'interior a manera de receptacle (Arancibia *et al.* 2011: 133, figura 20 i 21), del qual no se'n donen més dades. En el cas de Sant Joan Vell de Tèrmens, l'apèndix es localitza en un dels laterals més llargs de la llar a diferència del de Coria del Río i també, tot i que no de forma tan evident, en el de Malaka, i pensem que el que preval en tots tres casos és la seva situació en el lateral est, orientat a la sortida del sol, tal com proposen J. L. Escacena i R. Izquierdo per al de Coria (Escacena i Izquierdo 2000: 25). La protuberància de la llar de Tèrmens, per altra banda, presenta una notable desproporció en relació amb l'estructura de la llar *sensu stricto*, si tenim en compte que representa el coll de l'animal, per tant ens resulta especialment estrany.

Si bé els paral·lels formals geogràficament més propers per a aquesta estructura els tenim a les llars localitzades a la fortalesa dels Vilars d'Arbeca, datades a la primera meitat del segle V aC (GIP 2005: 656-665), la distància cronològica entre elles, així com les seves

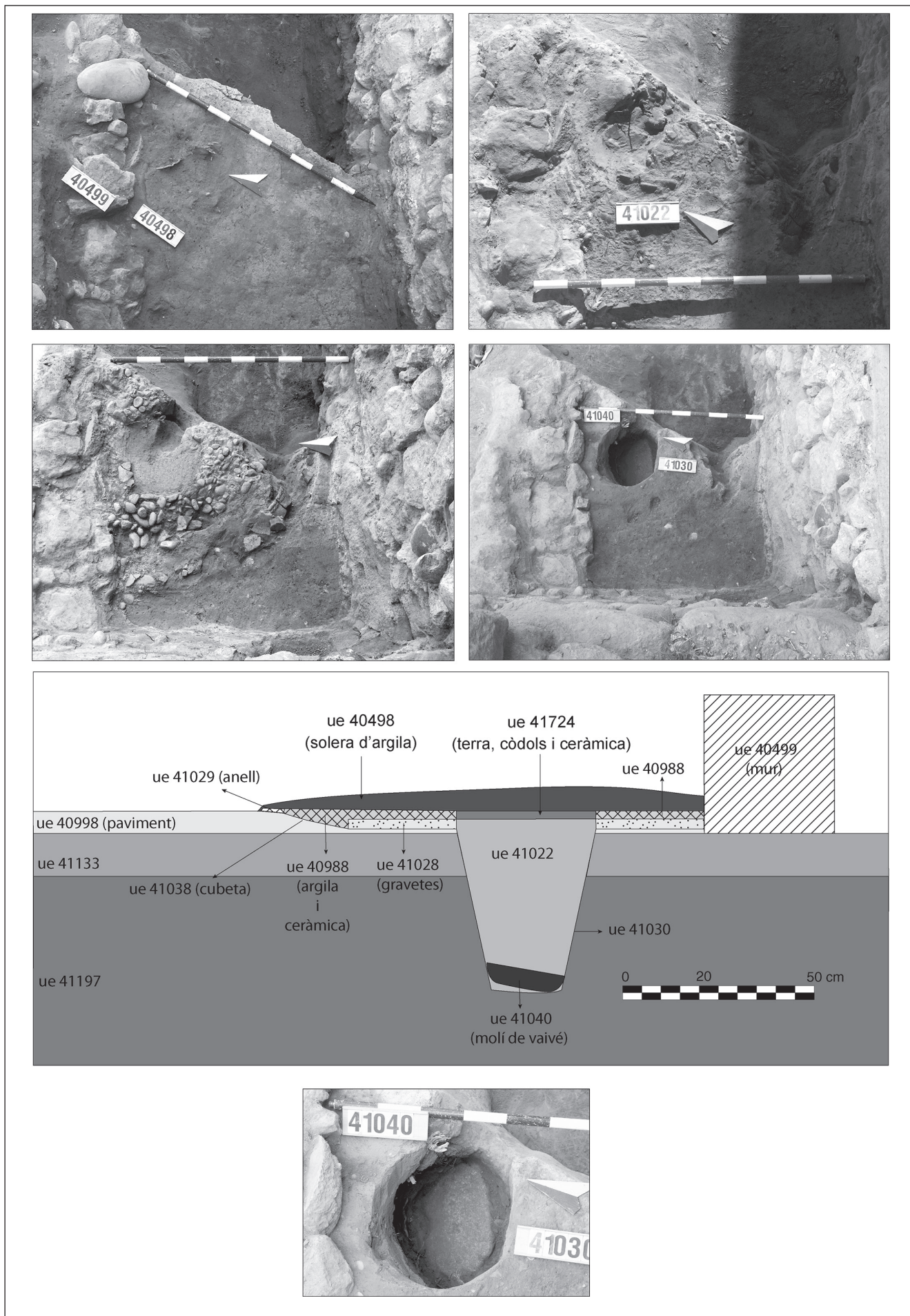

Figura 5. Procés d'excavació de la llar LL-409 i de la fossa. Secció de la llar amb el molí al fons del forat i foto d'aquest en el moment de la seva localització.

característiques formals, i probablement funcionals, tot i que també allunyades de l'ús domèstic, tal com hem anat veient, ens impel·leixen a relacionar-la amb els altars taurodèrmics del sud-oest de la península Ibèrica: Carambolo (Camas, Sevilla), Caura (Coria del Río, Sevilla) i Malaka (Màlaga), amb cronologies entre finals del segle VIII, segle VII i mitjan segle VI aC (Escacena, Izquierdo 2000: 20-21; Escacena, Izquierdo 2001: 132-135, 149-151; Escacena 2001: 87; Gómez 2010: 140-143).

Per tant, considerem que la llar de pell de brau podem situar-la entre finals del segle VIII aC i principis del segle VII aC, amb el nivell d'incendi com a *terminus ante quem*. Es converteix, llavors, en la llar amb forma de pell de brau més antiga de les conegudes a l'occident català.⁵

Un cop definit el context en el qual es localitzà el molí, és a dir, relacionat amb una llar en forma de pell de brau, ens preguntem pel significat d'aquest fet. Creiem demostrat que al darrere no hi ha una motivació pràctica. La cubeta en la qual es diposita el molí, no està vinculada amb cap nivell d'ús i tampoc no es tracta d'un reompliment. Tanmateix, no coneixem cap llar amb forma de pell de brau relacionada d'aquesta manera amb un molí de vaivé.

En qualsevol cas, la qüestió que ens plantejem en aquest punt és si ens trobem al davant d'un espai domèstic amb una llar en forma de pell de brau, o al davant d'un altar taurodèrmic en un recinte destinat al culte. Les similituds d'aquesta llar amb les del sud de la península, interpretades totes elles com a altars, i la pròpia evolució del recinte en el qual hi ha la llar, on en el moment posterior es basteix una estructura de combustió singular que interpretem com un altar orientant, ens fan pensar que ens trobem al davant d'un espai cultural. Pel que fa a la presència del molí formant part d'aquest conjunt constructivament, ja que després no restaria vist, ara per ara no té una explicació que puguem fonamentar en troballes similars, ja que, com hem dit, no n'hem trobat cap paral·lel. Tanmateix, i partint de la hipòtesi que ens trobem al davant d'un espai cultural, i descartades les explicacions d'índole més pràctica, plantejem la possibilitat que sigui algun tipus d'ofrena fundacional, vinculada amb els cicles de les estacions, fonamentals per a comunitats agràries com la que viuria en aquest indret de la plana occidental catalana.

Molí i llar semicircular

En la mateixa campanya de 2003-2005, al costat del mur exterior de l'església de Sant Joan Vell, a l'alçada de la primera capella del costat de l'Evangeli i a 5,5 m de distància cap al sud, en línia recta de la llar en forma de pell de brau que acabem de descriure,

5. Per comunicació personal de l'equip d'excavació del jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell), hem sabut la notícia inèdita de la troballa en les intervencions efectuades el 2013 d'una llar en forma de pell de brau, amb una cronologia de primera edat del ferro.

se situa una altra estructura de combustió (LL-409), de forma semicircular, de 88 cm de radi, adossada a un mur (figura 2). Se'n conserva una mica més de la meitat, ja que està tallada per una sitja⁶ per la banda est.

El nivell d'ús està format per una capa d'argila rubefactada que en cobreix tota la superfície. Per sota d'aquesta, presenta dues capes que actuen com a elements refractaris, una primera composta per fragments de ceràmiques encastades en argila i per sota d'aquesta, una segona feta amb còdols. Ambdues es troben delimitades per un anell exterior, de 6 cm d'amplada, també fet amb fragments ceràmics. La particularitat d'aquestes dues capes refractàries és que no cobreixen la totalitat de la superfície de la llar, sinó que formaven anells concèntrics —de 44 cm d'amplada el de ceràmiques i de 28 cm d'amplada el de còdols— al voltant d'un espai central circular de terra, de 38 cm de diàmetre. Aquest cercle central presenta també a la superfície fragments de ceràmiques i alguns codolets amb signes de rubefacció. Un cop excavades les dues soleres refractàries es va procedir a buidar l'espai central. Aquest, va resultar ser una fossa, excavada en el paviment sobre el qual es construeix la llar, al fons de la qual (a 47 cm de profunditat) s'havia dipositat un molí de vaivé, amb la superfície de mòlta cap a dalt (figura 5). El molí presentava una orientació est-oest amb el pla superior lleugerament inclinat cap al nord.

Reblint aquesta fossa es documentaren dos nivells per sobre del molí, un de terra (ue 41029) i un de terra amb ceràmiques i còdols (ue 41724), aquest també rubefactat, com ja hem assenyalat amb anterioritat.

Fitxa tècnica molí ue 41040

És un molí fet en un còdol de granit pegmàtic feldespatí amb inclusions de turmalina (vegeu nota 4) (figura 6).

Llargada total: 37 cm.

Llargada de la superfície de mòlta: 36 cm.

Amplada dels extrems: 20 cm i 14,5 cm.

Amplada màxima: 20 cm.

Gruix dels extrems: 8,5 i 6 cm.

Gruix màxim: 9,5 cm.

Pes: 9,4 kg.

Presenta en una de les vores de la cara de mòlta un cop en forma de "V", de 10 cm d'obertura, 3,5 cm de penetració en el pla del molí i 3,5 cm de gruix, que ara per ara, i a l'espera dels pertinents estudis, no sabem si és fortuït o intencionat (figura 6).

Cronologia

Els elements dels quals disposem per a datar aquesta estructura són, en primer lloc, les ceràmiques que en configuren la solera refractària, que són ceràmiques a mà, algunes amb decoració plàstica de cordons, amb una cronologia massa laxa per a poder ajudar-nos a establir la datació. En segon lloc, el fet que es troba

6. Durant el procés d'excavació, malgrat que estava protegida, una forta tempesta va erosionar algun dels punts on el sediment era més tou.

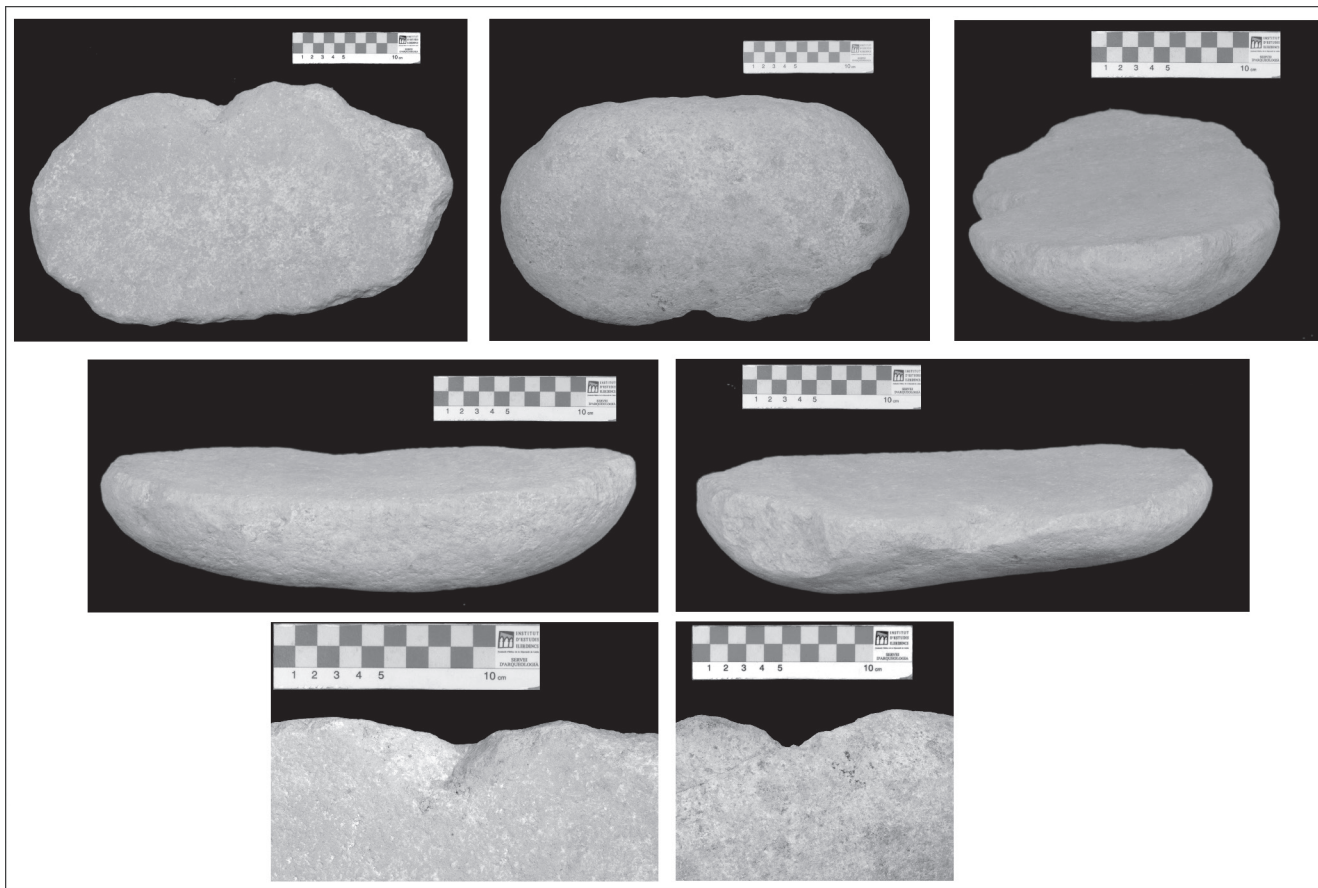

Figura 6. Sèrie d'imatges del molí ue 41040 amb detall de l'osca a la vora de la superfície de treball en forma de "V".
Foto: Josep Ignasi Rodríguez. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

coberta pel nivell d'incendi que ens ha permès datar l'altar taurodèrmic, que hem situat entre finals del segle VIII i la primera meitat del segle VII aC.

Interpretació

Hem documentat una estructura de combustió construïda amb diverses capes d'argila i fragments ceràmics i còdols, amb la particularitat que presenta un espai central que correspon a una fossa reblerta, amb un molí de vaivé al fons. El procés d'excavació deixa clar que es tracta d'una fossa que forma part de l'estructura de combustió, ja que està envoltada per les capes refractàries, reblerta, i coberta per una capa de fragments ceràmics i còdols diferenciada d'aquests, i finalment coberta a l'igual que les capes refractàries per la capa d'argila rubefactada que forma el nivell d'ús de la llar. És a dir, no es tracta, per exemple, d'un forat de pal fet *a posteriori*, recolzat en el molí, com un altre que hi ha al mateix Sant Joan Vell que es recolza en una llosa o en altres jaciments com el Cabezo de la Cruz (Picazo, Rodanés 2009: 280, figura 27), sinó d'una fossa realitzada per a col·locar un molí com a part del procés de construcció d'una estructura de combustió.

Si bé no hem localitzat cap altre cas similar, sí que es coneix una llar (LL-333) del jaciment dels Vilars (Arbeca, les Garrigues), en concret, de la primera fase

(Vilars 0), sota la qual aparegué dipositada una tenalla amb cordons impresos, que a la vegada presentava a l'interior un petit vas decorat amb acanalats i que ha estat interpretada com un ritus fundacional (Equip Vilars 1997: 20-21; Nieto 2013: 133).

En el cas de Sant Joan Vell, el mur al qual s'adossa la llar LL-409 també es basteix al mateix moment que la llar i implica una reorganització de l'espai. Per tant, podem pensar que en aquest cas, a l'igual que als Vilars, també es tracta d'un ritus vinculat amb una nova construcció.

Molins i enterrament

Seguint amb els resultats de la darrera campanya d'excavacions realitzada al període 2003-2005, es localitzà a l'interior del que esdevingué castell feudal, i a 5,90 metres a l'oest de l'altar taurodèrmic i a 3,75 metres al nord-oest de la llar semicircular (figura 2), un enterrament d'inhumació individual.

Es troba en una zona molt malmesa per estructures posteriors, tot i que no està directament afectat. El nivell amb el qual està relacionat talla el nivell d'incendi de la primera edat del ferro. Es tracta d'una deposició primària d'un infant, en una fossa pseudocircular d'1,26 × 1,30 m, que no un perinatal, en posició de decúbit lateral dret, amb una orientació est-oest, amb el cap a llevant (figura 7). El cap

Figura 7. Sèrie d'imatges del molí ue 41005 que correspon al situat al costat del cap de l'enterrament infantil.

de l'infant es troba desplaçat de la posició original, probablement a causa del procés de descomposició del cadàver, i es localitzà al costat d'un molí de vaivé trencat de grans dimensions. Les extremitats inferiors es troben, l'esquerra, girada, probablement també per l'evolució tafonòmica de les restes sobre una superfície no gaire plana, amb la tibia i el peroné al damunt d'un altre molí de vaivé; en canvi, la cama dreta no presenta desplaçament.⁷

Fitxa tècnica molí ue 41005

És un molí fet en un còdol de conglomerat del perma-trias. Presenta signes d'haver estat en contacte

7. L'estudi antropològic està pendent de realització per part de la doctora Eulàlia Subirà, de la UAB, a qui hem d'agrair que ens hagi avançat una primera valoració a partir de la documentació fotogràfica. Segons la doctora Subirà el moviment de les restes òssies detectat en l'esquelet correspondria a una inhumació realitzada amb mortalla. L'individu es posaria sobre els molins amb una clara intencionalitat. L'evolució tafonòmica de la descomposició del cadàver, és a dir, la pèrdua de les parts toves, entre les quals hi hauria la mateixa mortalla, provocaria el desplaçament del cap i el gir de la cama esquerra.

amb foc, i es troba molt ennegrit i amb restes de cendra (figura 8).

- Llargada total conservada: 34,5 cm.
- Llargada de la superfície de mòlta conservada: 31,5 cm.
- Amplada dels extrems: 18 cm i 11 cm.
- Amplada màxima: 19 cm.
- Gruix dels extrems: 3,5 i 9 cm.
- Gruix màxim: 11,5 cm.
- Pes: 12 kg.

Fitxa tècnica molí ue 41071

És un molí fet en un còdol de conglomerat del perma-trias (figura 9).

- Llargada total conservada: 39 cm.
- Llargada de la superfície de mòlta conservada: 35 cm.
- Amplada dels extrems: 13 cm i 13 cm.
- Amplada màxima: 19 cm.
- Gruix dels extrems: 3 cm i 6,5 cm.
- Gruix màxim conservat: 9 cm.
- Pes: 10,6 kg.

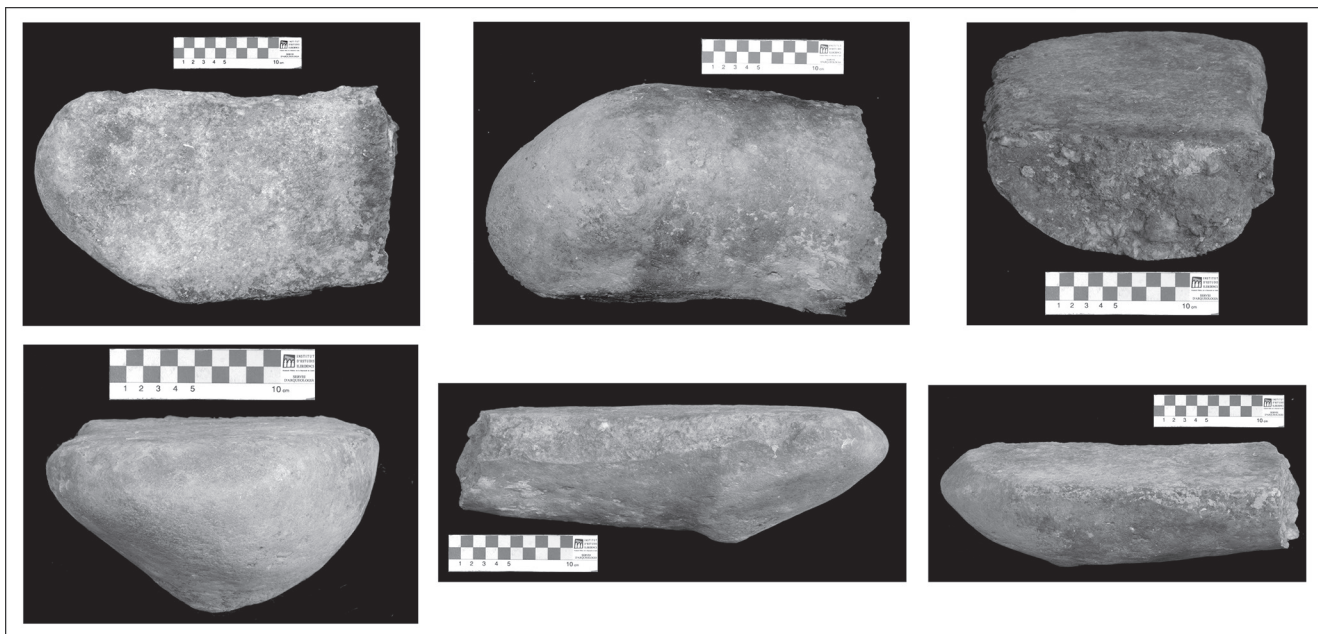

Figura 8. Sèrie d'imatges de molí ue 41005 que correspon al situat al costat del cap de l'enterrament infantil. Foto: Josep Ignasi Rodríguez. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

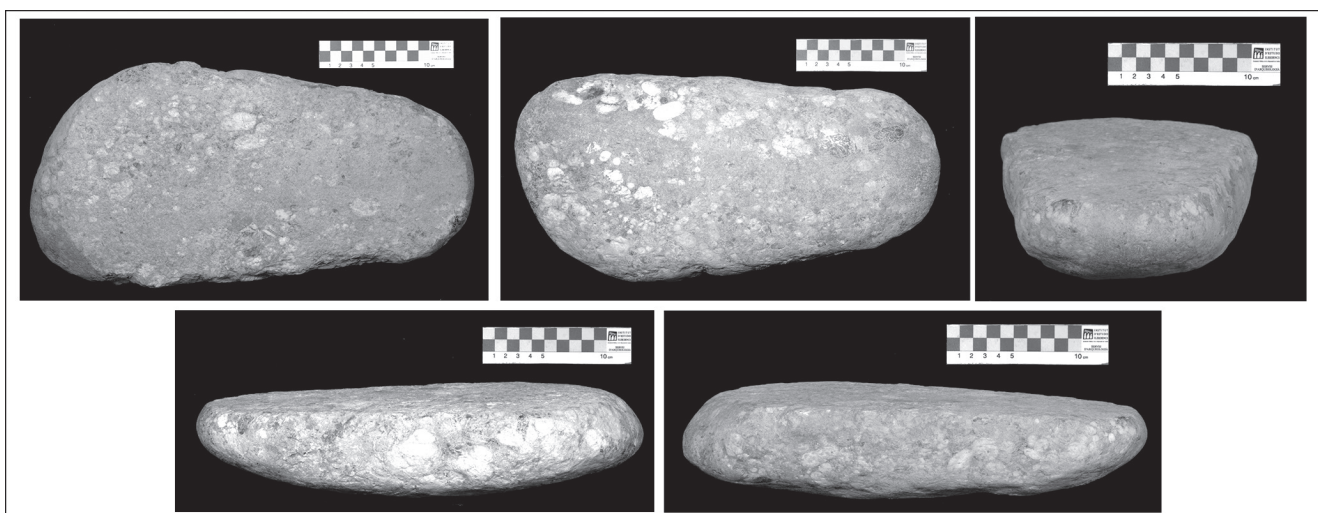

Figura 9. Sèrie d'imatges del molí ue 41071 que correspon al situat sota la cama esquerra. Foto: Josep Ignasi Rodríguez. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

Cronologia

El conjunt es troba en fase d'estudi i són pocs encara els elements de què disposem per a poder-lo datar. La inhumació s'acompanya de ceràmica i eines de ferro: un ganivet de fulla recta i un fragment de podall, que ara mateix situem, a l'espera de realitzar l'estudi, *grosso modo*, a finals de l'ibèric ple.

Interpretació

El que ens preguntem és si els molins formen part de l'enterrament com a part de l'aixovar (com les ceràmiques o les eines de ferro), si són només part de l'agençament intern, o tal vegada ambdues coses. Sembla clara la voluntat d'utilitzar els molins com a base de la inhumació. La qüestió que es planteja en aquest punt és si, a banda de formar part de

l'arranjament de l'enterrament, com a suport, la tria de dos molins, un de fragmentat i un de sencer, pot tenir alguna altra explicació més enllà que es tracti de dos còdols i si, per tant, en aquesta elecció hi participa algun altre element que no tingui un caràcter eminentment pràctic. Sembla factible pensar que si no hi havia cap altra intencionalitat més que la funcional, ho tenien molt fàcil amb la situació del jaciment al costat del Segre per agafar qualsevol còdol del riu. Es van triar molins únicament perquè es tenien a mà i perquè la seva morfologia era adequada o, a més a més de tot això, el fet que fossin eines de mòlta porta afegida alguna altra significació? És evident que no van triar dos còdols qualssevol sinó precisament dos que havien estat en el seu moment transformats en molins de vaivé. A més, la col·locació del cadàver sobre les dues peces de mòlta, una sota

el cap i l'altra sota els peus, sembla totalment intencionada ja que la fossa té espai suficient per posar el sebollit sense sobreposar-se als molins. Els molins estan posats en paral·lel i amb l'eix principal nord-sud, la qual cosa s'afegeix a la intencionalitat en la col·locació. Fins i tot el fet que el molí fragmentat correspongui al situat sota el cap afegeix un valor simbòlic més de relacionar els molins amb objectes que facilitin l'obtenció de l'aliment quotidià essencial per a la vida i la mort d'un individu.

Si bé no hem trobat cap altre enterrament de característiques similars a la península i és difícil respondre les qüestions que acabem de plantejar, no és menys cert que costa obviar el fet que s'utilitzin dos molins com a base d'un enterrament, al cap i als peus, i que aquesta tria no dugui aparellat algun altre significat.

Aparentment, no és rara a la prehistòria europea, des del neolític, la troballa de molins associats a contextos funeraris. Així, se'n coneixen exemples a Rosheim (Lotissement Sainte-Odile), on es localitza un fragment de molí "contra" les cames del difunt (Lefranc *et al.* 2010: 41); a Rosheim (Sablière Maetz), on el fragment de molí es localitza sota l'espall de la dreta (Lefranc *et al.* 2010: 42); a Munzingen (Munzingen Bert i Lindenberg), on es localitzen fragments de fèmur juntament amb fragments de molins (Lefranc *et al.* 2010: 49); a Rosheim (Leimen), on el fragment de molí es localitza, juntament amb ceràmiques, agrupats al nord, en el reompliment de sota la inhumació (Lefranc *et al.* 2010: 40); a Marlenheim (Hofstatt), on es localitzen fragments de molins al fons de la fossa (Lefranc *et al.* 2010: 38); a l'abric de Mistredame (Baulmes) (Engloff 2004; Währen 2002: 8 i figura 11), on en una tomba el cap del difunt estava envoltat per dues meitats d'un mateix molí, i a Kreis de Borna (Auschwitz/Weideroda), on es trobà el crani d'un jove recolzat sobre una meitat de molí (Währen 2002: 8). P. Lefranc, A. Denaire, F. Chenal i R.-M. Arbogast (Lefranc *et al.* 2010: 24, 25) diferencien entre els casos en els quals els molins es dipositen en contacte amb l'individu, que defineixen com a mobiliari associat, en la mateixa categoria que la ceràmica, d'aquells que es localitzen formant part del reompliment, uns centímetres per sota de l'individu, i que interpreten com a deixalles domèstiques. M. Währen considera la presència de molins en els enterraments que refereix com a ofrena (Währen 2002: 8).

Sense paral·lels propers amb els quals puguem relacionar la nostra troballa, es fa molt difícil proposar-ne una interpretació. Tanmateix, més enllà del fet que formin part de l'agençament de la tomba, pensem que cal veure una intencionalitat en la tria dels dos molins, en el fet que siguin eines de mòlta.

Molins i construcció

En la intervenció realitzada l'any 1986 a tot l'interior del vell temple de Sant Joan, aparegueren diverses restes d'estructures d'època protohistòrica, la gran majoria de les quals eren immediatament fora de la zona de la construcció de l'església romànica. Precisament aquesta circumstància n'afavoriria la conservació, ja que van romandre fossilitzades a

l'interior de les ampliacions realitzades al temple a partir del segle XVI i per tant protegides de la forta erosió que anava patint el tossal pels pendents nord i est, principalment. Aquestes restes de murs i de paviments d'habitatges es trobaren, sobretot, a la part de l'actual presbiteri i a les capelles de la banda sud-est i especialment al nord-est.

En concret, ens interessa ara aquí parlar de les restes trobades i conservades sota el paviment actual (González, Sáez 1993), en la primera capella del costat de l'Evangelí de la vella església parroquial de Tèrmens (figura 2). L'excavació va permetre descobrir les diferents fases sobreposades del poblament que des del bronze final fins al món ibèric hi hauria al tossal on després, en època medieval, s'establí un assentament andalusí que donaria origen a l'actual població. D'aquelles restes volem aportar en aquest treball la de dues estructures perpendiculars (González, Medina 2005), fetes de pedres de mida gruixuda, d'uns trenta centímetres de llargada per uns vint d'amplada i una alçada de quinze, que corresponien a la filada inferior, i probablement única, de dos murs (figura 10) un (u.e. 178) en direcció est-oest, molt proper a la paret nord de tancament del temple, del qual es conserven dues pedres de forma rectangular lligades amb terra, i una de més petita cap a l'est; en total, una llargada de 160 cm. Del punt d'unió de les dues pedres grans cap al sud parteix un altre mur (u.e. 177) de pedres més gruixudes i globulars que també conserva una llargada de 160 cm. Tots dos murs en alçada serien de tàpia, i el mur nord-sud conserva per sobre de la filada basal unes pedres més petites que reforçarien la base de terra i que estarien per sobre de la capa que envoltaria la filada basal, és a dir que no es veuria el nucli de pedra de l'estructura, a excepció d'aquestes pedres més planes que actuarien com una mena d'aplatat. De les quatre pedres conservades en el mur nord-sud per formar una mena de sòcol (u.e. 177) tres són molins de vaivé. Es troben a la part més meridional del mur. A la cara oest n'hi ha dos a tocar l'un de l'altre, tots dos tenen una llargada de 20 cm i una amplada màxima de 10, per un gruix d'uns 9 cm el més septentrional i de 8 el més meridional; al mateix davant, a l'altre costat del mur n'hi ha un altre de tipus còncav, també de 20 cm de llargada per 10 d'amplada, amb un gruix de 5 cm. Cal insistir que els molins estan plantats de costat, els dos primers amb la superfície de mòlta adossada al mur de tàpia, mentre que el tercer estaria mirant cap a fora. Tots tres, per tant, tenen la superfície de treball mirant cap a l'est.

Cal observar que la manera de construir els murs ja indica una singularitat respecte a la resta d'estructures conservades en el mateix àmbit, cosa que permet especular amb una funcionalitat diferent a la d'un habitatge convencional. A més, el fet d'emprar els molins com a element constructiu visible en el seu moment, sembla estar més relacionat amb una voluntat de mostrar-los però clarament diferents a d'altres solucions, que ho poden recordar en un primer moment però ben mirat són coses del tot diferents, com passa per exemple amb les llosetes (u.e. 1508) que formen un sòcol interior del mur (u.e. 1509) de

la casa 1 del Cabezo de la Cruz (Picazo, Rodanés, 2009 302 i 304).

En el cas de Tèrmens no sembla que el seu ús fora exclusivament de reaprofitament, ja que llavors, molt probablement, s'haurien posat amb les parts més amples integrades en el mur, però el cas és que es col·loquen de costat, per tant podrien haver tingut un valor decoratiu, simplement. Tanmateix, el fet que totes les cares de treball dels tres molins estiguin mirant a l'est, dues recolzades a la superfície de la mateixa paret i una altra cap a fora, amb una asimetria difícil d'entendre estèticament, fa que ens plantejem la possibilitat que hi hagués alguna altra raó afegida a la decorativa, tal vegada potser de senyalització i/o diferenciació d'un espai, que cal, però, deixar com una proposta en interrogant.

La cronologia exacta està pendent de la revisió final de totes les dades obtingudes de l'excavació, les quals ara s'estudien, però es relaciona amb la darrera fase de l'ocupació de l'hàbitat protohistòric de Tèrmens, és a dir, durant l'etapa plenament ibèrica.

Conclusions

Acabem de presentar quatre casos en els quals la presència de molins de vaivé no sembla vinculada amb la que és la seva funció primigènia, la mòlta de gra.

En les dues primeres situacions, es troben relacionats amb la construcció d'estructures de combustió, la primera amb la peculiaritat que es tracta d'un altar taurodèrmic i, pel que fa a la segona, perquè es troba a l'interior d'una fossa ubicada sota el centre de la llar. Se situen cronològicament entre finals del segle VIII i primera meitat del VII aC, i primera meitat del VII aC, respectivament. Tant en un cas com en l'altre hem intentat demostrar que la seva presència no és funcional, no almenys relacionada amb la mòlta de gra, ni tampoc amb una possible reutilització pràctica (per a rebllir forats o com a base d'algun altre element constructiu). Pensem, un cop descartat això, que la seva presència en aquests contextos pot estar relacionada amb alguns tipus de ritus fundacional, ja que precisament es construeix sobre elements anteriors i correspon a canvis en la distribució de l'espai.

El segon cas que hem presentat és un enterrament infantil en el qual es localitzaren dos molins de vaivé, que hem datat *grosso modo*, a l'espera de finalitzar-ne l'estudi, en l'ibèric ple. La presència en aquest cas dels molins, la relacionem amb l'agençament intern de l'enterrament, tot i que no deixem de banda la possibilitat que tingués alguna significació afegida, relacionada amb la seva funcionalitat primigènia, amb la mòlta del gra, i amb el fet que representa, a més a més, algun tipus d'ofrena; tanmateix, és difícil de demostrar, atès que ens trobem també mancats de paral·lels, i cal deixar-ho per tant, també, en interrogant.

En època ibèrica, les restes del sòcol d'un mur on s'utilitzaren tres molins de cantell orientats cap a l'est, amb una funcionalitat que no es justifica únicament des del punt de vista constructiu, ens fa plantejar la possibilitat que s'utilitzessin amb una funció decorativa, tot i que l'asimetria ens fa pensar en alguna altra

opció afegida a aquesta, tal vegada de senyalització i/o diferenciació d'aquest espai, amb una finalitat, si així fos, ara per ara impossible de definir.

Per altra banda, els molins que hem presentat tenen dues peculiaritats que ens semblen destacables: la primera, que es dona en tres dels quatre casos estudiats (les dues estructures de combustió i l'enterrament), és la seva pertinença a conjunts tancats. És a dir, es troben contextualitzats en un espai clos, i, per tant, es poden adscriure cronològicament, sense gaires variacions, a la datació que s'assigni a aquests. La segona, és que fugen de la funcionalitat primigènia dels molins, la mòlta de gra, i ens els trobem en uns contextos en els quals la seva presència ha de tenir alguna altra funció, més enllà fins i tot de qüestions pràctiques.

Pel que fa als molins del sòcol del mur, si bé podríem assenyalar exemples en èpoques posteriors en els quals s'han reutilitzat molins amb una funció constructiva, considerem que la seva disposició, intencionadament visual, obeeix a una decisió relacionada amb algun aspecte simbòlic afegit al merament decoratiu, com justificaria la situació de la cara de mòlta orientada a l'est.

Cal afegir que en el cas de Sant Joan Vell de Tèrmens, els quatre exemples aquí presentats són els únics que coneixem en tot el jaciment. Per tant, la situació propera dels uns als altres a la zona nord-est del poblament protohistòric suggereix un espai on podria trobar-se un referent per a l'espiritualitat de la gent que hi vivia. El fet que en els quatre casos tinguin una diferent cronologia però sempre entre finals del segle VIII i el segle III aC sembla que indica una possible continuïtat de valors de religiositat de la zona.

En qualsevol cas, esperem que es valori la nostra aportació, com un toc d'atenció sobre els usos no habituals dels molins. En els casos que hem presentat, ens poden transmetre informació d'aspectes sempre difícils d'abordar i més encara de resoldre, o, com a mínim, com ha estat el nostre cas, alertar-nos sobre la seva existència. Com hem dit en un principi, "molins, més enllà de la mòlta".

Maria Pilar Vázquez Falip

Arqueòloga del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida
mpvazquez@diputaciolleida.cat

Joan-Ramon González Pérez

Cap del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida
jrgonzalez@diputaciolleida.cat

Josep Medina Morales

Arqueòleg del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida
jmedina@diputaciolleida.cat

Xavier Escuder Sánchez

Arqueòleg-col·laborador del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida
jescuder1@gmail.com

Rebut: 7-6-2014

Acceptat: 13-6-2014

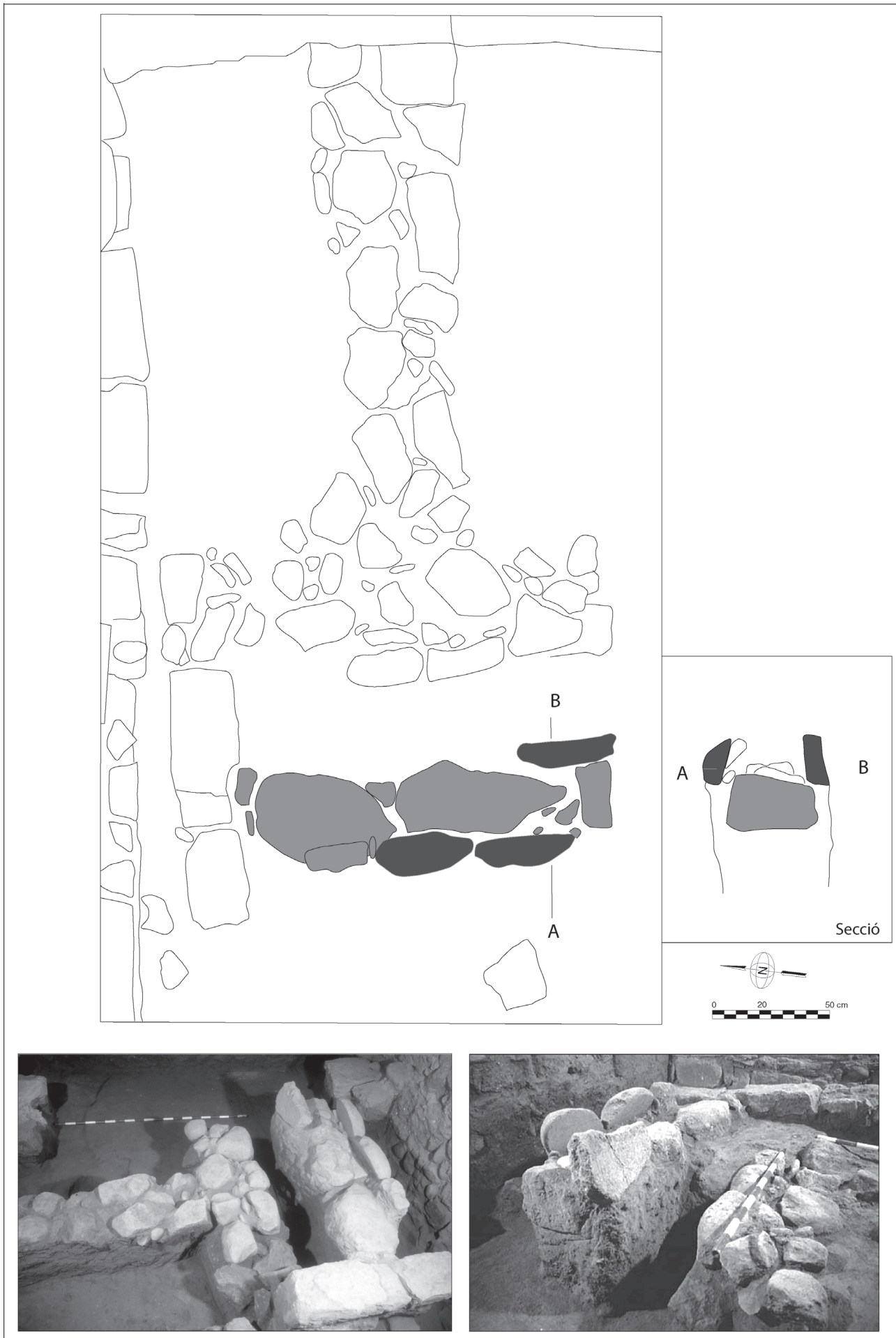

Figura 10. A dalt: planta i secció del mur ue 177 situat a la capella nord-est de l'església de Sant Joan Vell.
A baix: fotos del mateix mur.

Bibliografia

- ARANCIBIA, A., GALINDO, L., JUZGADO, M., DUMAS, M., SÁNCHEZ, V. M. (2011). Aportaciones de las últimas intervenciones a la arqueología fenicia de la Bahía de Málaga. A: M. ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR (ed.). *Fenicios en Tartesos: nuevas perspectivas*. BAR International Series 2245. Oxford: 129-149.
- CELESTINO, S. (1997). Santuarios, centros comerciales y paisajes sacros. Espacios y lugares culturales en el Mundo Ibérico. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18: 359-389.
- CHAPA, T., MAYORAL, V. (2007). *Arqueología del trabajo. El ciclo de la vida en un poblado ibérico*. Akal. Madrid.
- ENGLOFF, M. (2004). Baulmes. Prehistoire. Dictionnaire historique de la Suisse. <<http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F2529.php>>, versió 6/05/2004.
- EQUIP VILARS (1997). *Vilars 2000. Una fortalesa ilergeta d'ara fa 2700 anys*. INO-Reproducciones, S.A.
- ESCACENA, J. L. (2001). Fenicios a las puertas de Tartessos. *Complutum*, 12: 73-96.
- ESCACENA, J. L., IZQUIERDO, R. (2000). Altares para Baal. *Arys: Antigüedad, Religiones y sociedades*, vol. 3: 11-40.
- ESCACENA, J. L., IZQUIERDO, R. (2001). Oriente en Occidente: Arquitectura civil y religiosa en un "barrio fenicio" de la *Caura* tartésica. A: RUIZ MATA y CELESTINO (eds.). *Arquitectura oriental y orientalizante en la Península Ibérica*. Madrid: 123-157.
- ESCACENA, J. L., COTO, M. (2010). Altares para la eternidad. *SPAL*, 19: 149-185.
- GIP (2005). Dos hogares orientalizantes de la fortaleza de Els Vilars (Arbeca, Lleida). *Anejos de AEspA*, XXXV: 651-667.
- GÓMEZ, A. (2010). Así en Oriente como en Occidente: el origen oriental de los altares taurodèrmicos de la Península Ibérica. *SPAL*, 19: 129-148.
- GÓMEZ, A. (2011). Nuevos datos sobre los altares taurodèrmicos asirios y escitas y su simbología. *Lucentum*, XXX: 9-24.
- GONZÁLEZ, J. R. (1988). Avanç de l'excavació realitzada a l'església de Sant Joan. A: LLADONOSA i TAMARIT (eds.). *Recull d'història de Tèrmens*. Lleida: 237-242.
- GONZÁLEZ, J. R. (1994a). Castell i vila closa de Tèrmens. *Catalunya Romànica*. XVII. *La Noguera*. Barcelona: 435-436.
- GONZÁLEZ, J. R. (1994b). Sant Joan de Tèrmens. *Catalunya Romànica*. XVII. *La Noguera*. Barcelona: 436-437.
- GONZÁLEZ, J. R., SAÉZ, G. (1993). El procés de rehabilitació de l'església vella de Sant Joan de Tèrmens (La Noguera. Lleida). *III Simposi sobre restauració monumental. Quaderns Científics i Tècnics*, 5. Barcelona, 19 al 21 de novembre de 1992. Barcelona: 65-71.
- GONZÁLEZ, J. R., RODRÍGUEZ, J. I., PEÑA, J. L. (1994-1996). Aportació de la geoarqueologia al coneixement del poblament durant els camps d'urnes i l'edat del ferro a les valls inferiors dels rius Segre i Cinca. *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. Sant Feliu de Codines 18/19 de novembre de 1994, Gala, 3-5. L'Hospitalet: 277-291.
- GONZÁLEZ, J. R., MEDINA, J. (2005). Jaciments ibèrics sota edificis medievals i moderns a les comarques meridionals de Lleida. *Món ibèric als Països Catalans*. Volum I. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Homenatge a Josep Barberà i Farràs. Puigcerdà, 14 i 15 de novembre de 2003. Puigcerdà: 481-496.
- GONZÁLEZ, J. R., ESCUDER, X. (2010). Els Anglesola a Tèrmens. Etapa de transició. *Anglesola i els nobles Anglesola. Estudis sobre la vila i la nissaga*. Actes de la XXXIX Jornada de Treball. Anglesola 2009: 345-356.
- LEFRANC, P., DENAIRE, A., CHENAL, F., ARBOGAST, R.-M. (2010). Inhumation et depots d'animaux du néolithique récent du Rhin supérieur. *Gallia Préhistoire*, 52: 1-55.
- MEDINA, J. (2001). Memòria dels treballs arqueològics portats a terme al castell de Tèrmens. Any 1998. Lleida. Treball inèdit.
- NIETO, A. (2013). Porcs, cavalls, ovelles i infants. Noves aportacions a les pràctiques rituals de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 127-162.
- PICAZO, J. V., RODANÉS, J. M. (2009). Los poblados del Bronce Final y Primera Edad del Hierro. Cabezo de la Cruz. La Muela Zaragoza. ARPIrelieve S.A. Saragossa.
- SAULA, O. (1997). Memòria de l'excavació arqueològica al Castell de Tèrmens. 1991-1992. Lleida. Treball inèdit.
- VÁZQUEZ, M. P. (1994-1996). Evolució i organització del territori: els camps d'urnes del Segrià. *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. Sant Feliu de Codines 18/19 de novembre de 1994, Gala, 3-5. L'Hospitalet: 265-276.
- VÁZQUEZ, M. P., MEDINA, J. E., GONZÁLEZ, J.-R. (inèdit). Dos edificios singulares de la primera edad del Hierro en la llanura occidental catalana. Pòster

comunicació presentat al Congreso internacional Palacios Protohistóricos en el Mediterráneo occidental, Jaén, 25 al 27 de novembre de 2013.

cultuelles du pain. *Civilisations* [en ligne], 49 / 2002, mis en ligne le 01 juin 2005. <<http://civilisations.revues.org/1822>>: 2-18.

WÄHREN, M. (2002). Pain, pâtisserie et religion en Europe Pré et Protohistorique. Origines et attestations